

УДК 82.091:[7.046-055.2:398.21(=161.2:113.5)]

Образна модифікація жіночих архетипів в українських і норвезьких чарівних казках

Вікторія САВЧУК

Магістрантка кафедри фольклористики
 Інституту філології Київського національного університету
 імені Тараса Шевченка
 01601, м. Київ, бульв. Тараса Шевченка, 14
 e-mail: journal.mif@gmail.com

Визначення ролі жіночої складової в архетипній матриці світової культури можливе лише при зверненні до конкретного матеріалу. Таким матеріалом у своєму дослідженні цієї проблеми авторка статті обрала фольклорні тексти українських і норвезьких чарівних казок. Значну увагу вона приділила вивченню у них архетипу Доброї Матері, який в українському та норвезькому казковому епосах втілено в образах матері, сестри, дружини. Часто архетип Доброї Матері втілюється в архаїчному образі старої жінки, яка постає переважно як добра порадиця. Вона допомагає героям під час випробувань, скеровує по допомогу до своїх сестер, дарує чарівні предмети. Іноді в українських чарівних казках трапляються жіночі образи злотворців (мачухи, дружина змія та ін.), які генетично пов'язані з архетипом Злої Матері – іноплемінної жінки, яку вороже сприймав чужий рід. У норвезьких казках злих героїнь відносно більше. Вони діють разом зі своїми сестрами, доньками, матерями або ж поодинокі, а також мають подібні негативні риси.

Ключові слова: архетип, казка, образ, жінка, фольклорний текст, герої, епос.

Згідно з ученням К. Юнга, архетипи розглядають як образи-символи, що виступають у мистецтві, релігії чи міфології, та як персоніфіковані назви компонентів особистості. Архетипи Матері, Батька, Духу, Дитини, Тіні тощо знаходять віддзеркалення в позитивних і негативних персонажах або в амбівалентних образах народних казок. "Класичні народні казки є тим кінцевим продуктом, у якому в символічно-образній формі виражені певні колективні позасвідомі процеси. Оскільки казки постійно повторюються в одній і тій же формі, вони є одним із найкращих джерел для вивчення "природних констант колективної психіки", тобто архетипів [9, с. 17].

Британська дослідниця Ч. Гілкرایст у книзі "Коло Дев'яти. Аспекти психіки сучасної жінки в дев'яти архетипах" розкриває сутність фемінного як "уселенського архетипного явища" [2, с. 12]. Жіночість – це першооснова, аспект людяності та Всесвіту загалом, крім того, це слово застосовне для опису окремої жінки, що є проявом цього первня" [2, с. 12]. Визначення ролі жіночої складової в архетипній матриці світової культури можливе лише при зверненні до конкретного матеріалу, за який ми обрали українські та норвезькі чарівні казки.

Материнський архетип видається найстародавнішим, оскільки він втілює і дух матері-прародительки, і "матінку-землю", що "народжує урожай" (Б. Рибаків) [6]. Про це свідчить і світова міфологія з численними образами богинь Землі та родючості. Проте образ матері кардинально відрізняється від реальної жінки-матері: ге-

роїні часто наділені надприродними властивостями, здатністю до ворожіння або перетворення на тварин. "Ці особливі персонажі вказують, що розуміння матері, уявлення про неї та пов'язані з материнством хвилювання багатші, ніж ми собі уявляли" [8].

К. Юнг вказує, що з архетипом Матері пов'язані материнські риси: виявлення уваги та співчуття, магічний авторитет фемінності, мудрість та душевне піднесення, що виходить за межі формальної логіки, будь-який корисний інстинкт або імпульс, все, що називається добром, дає турботу, підтримку та сприяє розвитку [10].

Архетип Доброї Матері в українському та норвезькому казковому епосі втілюється в образах матері, сестри, дружини. В українських казках цей архетип зазвичай діє через образ рідної матері та представлений більшою мірою ("Івасик Телесик", "Про дідову і бабину дочку"). У норвезьких казках часто трапляється образ бідної вдови, яка не може забезпечити своїх дітей і кидає їх напризволяще ("А курка в гору забрела", "Хлопець, проданий за тютюн"). Часто герої є сиротами, тому архетип Доброї Матері втілюється в образах чарівних помічниць ("На Схід від Сонця й на Захід від Місяця", "Хлопець, проданий за тютюн", "Мудра дівчина").

Чарівною помічницею, яка допомагає юнакові подолати перші перешкоди та дарує чарівні предмети, в українських чарівних казках може виступати дружина або посестра ("Орел", "Двадцять п'ять братів", "Про Гришу і змію", "Іван Царевич і красна дівця-ясна зірниця"). У норвезькій казці чарівною помічницею стає мудра дівчина, яка дає поради щодо виконання завдань злого троя ("Мудра дівчина").

Турботлива мати відправляє свого чоловіка на пошуки вчителя для сина, щоб той став майстром над майстрами, і не дозволяє їм припиняти пошуки, поки не буде досягнуто мети (норвезька казка "Вітробородий"). А мати з казки "Чесно здобута монета" відправляє дурного сина самому вчитися жити. Таким чином, вона дає йому шанс стати дорослим і самостійно відповідати за своє життя.

Проте надмірна гіперболізація значення материнського образу "прив'язує нас до матері та приковує її до своєї дитини, несучи фізичну і ментальну шкоду обом" [9]. К. Естес зауважує, що надто турботлива мати не годиться для ролі головного провідника у майбутнє. Персонаж має брати на себе відповідальність за самостійне життя. Після смерті або зникнення доброї матері жінка психологічно народжується і починає розвиватися самостійно.

У казці "На Схід від Сонця й на Захід від Місяця" мати дає пораду дівчині, після виконання якої вона втрачає свого нареченого і відправляється на довгі та важкі пошуки й випробування. Подібна ситуація у казці "Красноцвіт", де молода жінка дослухається до випадкової баби та втрачає свого чоловіка.

Як зазначає К. Естес, образ старої жінки є одним із найпоширеніших у світі уособлень архетипу [8, с. 58]. Часто архетип Доброї Матері втілюється в архаїчному образі старої жінки, яка постає, як відьма або ж добра порадниця, що живе в лісах, горах, поблизу води тощо.

"Казкові чарівники, маги – міфічні управителі стихій, – пише Л. Дунаєвська, – генетично споріднені з жерцями, жрицями, які виконували колись культові обряди... Поміч їхню можна одержати просто згадавши про них після зустрічі з ними..." [3]. Проте різні культурні нашарування змінювали казку, і з плином часу на старші язичницькі символи накладалися християнські – "і добра стара казкова знахарка перетворювалася на відьму" [8, с. 38]. Саме тому образ Праматері подекуди трансформувалася в образ відьми.

І в українських, і в норвезьких чарівних казках допомагають героям під час випробувань старі бабусі, які дають поради, відправляють до своїх сестер (їх зазви-

чай теж трое), дарують чарівні предмети (золоте мотовило, золоті нитки, чарівну скатертину, чарівний меч, надзвичайних коней та інші).

Стара чаклунка просить хлопця перевезти її на інший берег до сестер, за що хлопець отримує чарівні предмети ("Хлопець, проданий за тютюн"). Старі, як світ, жінки позичають королевицу своїх чарівних коней і дарують золоте яблуко, мотовило та прядку ("На Схід від Сонця й на Захід від Місяця").

В українській казці "Про сімох братів гайворонів та їхню сестру" чарівними помічниками виступають Місяцева, Сонечкова та Вітрова неньки. Героїні казки "Красноцвіт" допомагають і дарують чарівні предмети теж дружини – Морозова, Місяцева та Вітрова. Старі жінки, яким коряться всі звірі та птахи лісу, допомагають чоловікові в норвезькій чарівній казці "Вітробородий".

Іванові Сухоборзенку ("Про багатиря Сухоборзенка Йвана і Настасію прекрасну") та Іванові Царевичу ("Васильки") допомагають чарівні бабусі. Баба прокує долю царю та допомагає потім царевичу в казці "Іван Іванович – руський царевич та морське чудерство". Такі добрі старенькі живуть переважно у лісах та горах українських ("Про багатиря Сухоборзенка Йвана і Настасію Прекрасну", "Іван-царевич та красна дівчиця – ясна зірниця") та норвезьких казок ("Вітробородий", "На Схід від Сонця й на Захід від Місяця", "Хлопець, проданий за тютюн").

Материнський первінь має дві сторони: "одна прагне створити життя і свідомість і використовує для досягнення цієї мети всі доступні засоби, а інша прагне повернутися до позасвідомого і небуття: інакше кажучи, вона несе загибель і руйнування" [1, с. 33]. Така руйнівна сила материнства виявляється в архетипі Злої Матері.

В українських чарівних казках рідко трапляються жіночі образи злоторців: мачуха, мати або дружина змія (чортиця), прислуга-зрадниця царівни, жінка-чарівниця, людодка, мати або сестра, яку спокусив змії, смерть. Усі вони генетично пов'язані з архетипом Злої Матері – іноплемянної жінки, яку сприймав вороже чужий рід.

Мачуха не покидає меж "свого" простору і виявляє конфлікт із пасербицею через важкі завдання і вигнання дівчини "за межі своїх володінь". Одна з особливостей злої мачухи полягає в тому, що від неї не можна сховатися. Мачуха переслідує героїню до самої смерті. Ця символічна смерть є необхідною умовою відродження [1, с. 45].

Антагонізм Мачухи в українських чарівних казках найчастіше знаходить вираження у конфлікті дідової та бабиної дочки. Позитивним якість дідової дочки (працьовита, покірна, вихована, слухняна) протиставляються негативні риси бабиної (лінива, нахабна, неохайна, дурна). "Антитеза зображення найкращих рис сирітки та найгірших – бабиної дочки традиційно розкривається в мотивах випробування дівчат працею" [3, с. 215]. Таке випробування є відгомном обряду жіночої ініціації, адже при виконанні завдань, які ставляться перед нею, дідова дочка перетинається зі світом мертвих.

Прагнення знищити сироту обманом, за допомогою чарування, чарівних предметів зближує цей образ із образом Баби-Яги. Передбачення мачухою свого майбутнього заміжжя підкреслює генетичний її зв'язок із образом відьми, яка має дар віщування. Зла мачуха перетворює королевицу на білого ведмеда, який стає самим собою лише тоді, коли його ніхто не бачить ("На Схід від Сонця й на Захід від Місяця").

Зла Мати проявляється і в образі поганої баби, у боротьбі з якою багатиреві допомагає бабина донька, щоб потім вийти за нього заміж та втекти від злої матері ("Про багатиря Сухоборзенка Йвана і Настасію Прекрасну"). У норвезькій казці "Хлопець, проданий за тютюн" горда і зарозуміла дружина доброго бургомистра змушує чоловіка позбутися хлопця через його бідняцьке походження.

Архетип Мачухи проявляється і в образах старих жінок. Стара жінка розчісує волосся братам та дає їм неправильні поради, за що їх згодом б'ють (норвезька казка "Семеро лошат"). Погана баба вбиває сестру братів-гайворонів ("Про сімох братів-гайворонів та їхню сестру").

Архетип Злої Матері представлений через образи мачухи та злої відьми, які зазвичай залишаються переможеними. Якщо в українських казках від злої мачухи найчастіше страждає пасербиця ("Дідова і бабина дочка", "Про Марусю"), то у норвезьких – син чоловіка від першого шлюбу ("Хлопець, проданий за тютюн", "На Схід від Сонця й на Захід від Місяця"). Характерно, що в обох казкових традиціях чоловік кориться злій дружині, а не захищає своїх дітей.

У норвезьких казках злих героїнь відносно більше. Інколи жінки-злотворці можуть діяти разом зі своїми сестрами, донькам, матерями ("На Схід від Сонця й на Захід від Місяця") або ж поодиноці ("Як хлопчик ходив за мукою до Північного Місяця", "Еспен Пічкур"). Часто жіночі персонажі злотворців мають спільні риси: потворні та з одним оком на трьох, не можуть випрати сорочку, потрапляють до хати через вікно, користуються магією тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биркхойзер-Оэри С. Мать : Архетипический образ в волшебных сказках / С. Биркхойзер-Оэри; [пер. с англ.]. – Москва : Когито-Центр, 2006. – 255 с.
2. Гилкрайст Ч. Круг Девяти: Аспекты психики современной женщины в девяти архетипах / Ч. Гилкрайст; [пер. с англ.]. – Москва : София, 2007. – 224 с.
3. Дунаевська Л. Ф. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій / Л. Ф. Дунаевська. – К., 1997. – 435 с.
4. Казки народів світу/ ред.-упоряд. І. Г. Сидоренко, В. І. Романець; передм. І. Г. Сидоренко; Мал. Г. В. Акулова. – К. : Веселка, 1998. – 447 с.
5. Норвезькі народні казки. – К. : Веселка, 1986. – 159 с.
6. Тиховська О. Українська народна чарівна казка. Психологічний аспект / О. Тиховська. – Ужгород : Гражда, 2011. – 256 с.
7. Українські народні казки. – К. : Веселка, 1991. – 367 с.
8. Эстес К. П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К. П. Эстес; пер. с англ. Т. Науменко. – Москва : София, 2010. – 496 с.
9. Франц М.-Л. фон. Архетипические паттерны в волшебных сказках / М.-Л. фон Франц; пер. с англ. В. Мершавки. – Москва : Независимая фирма "Класс", 2007. – 256 с.
10. Юнг К. Архетипи колективного несвідомого. Психологічні типи. Вибрані праці з аналітичної психології / К. Юнг // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К. : Довіра, 1993. – С. 167-179.

Image Modification of Female Archetypes in Ukrainian and Norwegian Fairy Tales

Viktoriya SAVCHUK

Defining the role of the female component of the archetypal matrix of world culture is only possible when referring to the specific material. The author in her research chose the folklore text of Ukrainian and Norwegian fairy tales to be such material. She mainly focused on the study of the archetype of the Kind Mother, that both in Ukrainian and Norwegian fairy tale epos is represented in the images of a mother, sister, wife. The archetype of the Kind Mother often appears as a kind adviser. She helps heroes during their ordeals, sends to her sisters for help, gives magic items. Sometimes there exist images or female evil doers in the Ukrainian fairy tales (step-mother, snake's wife, and others), who are genetically related to the archetype of the Evil Mother – a strange woman, that received hostile treating from another family. Norwegian tales have much more evil female heroes. They act with their sisters, daughters, mothers or alone, and have similar negative features.

Key words: archetype, tale, image, woman, folklore text, hero, epos.

Образная модификация женских архетипов в украинских и норвежских волшебных сказках

Виктория САВЧУК

Определение роли женской составляющей в архетипической матрице мировой культуры возможно лишь при обращении к конкретному материалу. Таким материалом в своем исследовании этой проблемы авторка статьи избрала фольклорные тексты украинских и норвежских волшебных сказок. Значительное внимание она уделила изучению в них архетипа Добрай Матери, который в украинском и норвежском сказочном эпосах воплощен в образах матери, сестры, жены. Часто архетип Добрай Матери реализуется в архаическом образе старой женщины, которая внезапно появляется в качестве советчицы. Она помогает героям во время испытаний, направляет за помощью к своим сестрам, дарит волшебные предметы. Иногда в украинских волшебных сказках встречаются негативные женские образы (мачехи, жены змея и др.), которые генетически связаны с архетипом Злой Матери – иноплеменной женщины, которую враждебно воспринимал чужой род. В норвежских сказках злых героинь относительно больше. Они действуют вместе со своими сестрами, дочерьми, матерями или в одиночку.

Ключевые слова: архетип, сказка, образ, женщина, фольклорный текст, герой, эпос.

Стаття надійшла до редколегії 24.10.2014

Прийнята до друку 28.11.2014

Нові книги

Чікало О. Українські пісні-хроніки: жанрово-тематичний аспект. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. - 228 с.

У монографії вперше комплексно досліджено жанр пісні-хроніки як формо-змістову єдність, розглянуто його динаміку на тематичному та структурно-семантичному рівнях. Акцентовано на своєрідності пісень-хронік, яка виявляється у функціональності, структурі, семантиці та елементах поетичного вираження. Особливість монографії полягає у виявленні та докладному дослідженні мотивів, що виконують у піснях-хроніках конструктивну, динамічну, семантичну та продукуючу функції. У дослідженні простежено зв'язок пісень-хронік із фольклорною традицією та з'ясовано зв'язки між давнім матеріалом та новоутвореним. Уперше залучено матеріал, що стосується національно-визвольної тематики ХХ ст., на який із відомих історико-політичних причин було накладено табу.

